

اثر فصلنامه علمی فنی هنری ۷۸

پاییز ۱۳۹۶

شماره استاندارد بین‌المللی: ۱۶۴۷-۱۰۲۴

شماره استاندارد بین‌المللی الکترونیکی: ۴۱-۳۵-۲۲

درجه علمی: علمی ترویجی

صاحب امتیاز: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری

مدیر مسئول: جلیل گلشن

سردبیر: مهناز اشرفی

هیئت دبیران (تحریریه): سیدمحسن حبیبی (استاد دانشگاه تهران)، سیدحسین بحرینی (استاد دانشگاه تهران)، فرهاد تهرانی (دانشیار دانشگاه شهید بهشتی)، محمدرحیم صراف (دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی)، مهرداد قیومی بیدهندی (دانشیار دانشگاه شهید بهشتی)، حمیده چوبک (دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی)، علی زمانی فرد (استادیار دانشگاه هنر تهران)، مهناز اشرفی (استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی).

مدیر اجرایی: محمدعلی مخلص

مدیر داخلی و معاون سردبیر: ذات‌الله نیک‌زاد

ویراستار: عبدالله مؤذن‌زاده کلور

مترجم: شروین معظمی گودرزی

حروفچینی و صفحه‌آرایی: نوربخش

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

نشانی دبیرخانه: تهران، تقاطع خیابان امام خمینی (ره) و سی تیر،

روبه‌روی موزه ایران باستان، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، پلاک ۲،

پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی فرهنگی

کد پستی: ۱۱۳۶۹۱۳۴۳۱

تلفن: ۶۰-۶۶۷۳۶۴۵۲ (داخلی ۳۴۴)

وبگاه: Journal.richt.ir/athar

پست الکترونیک: atharmiras@gmail.com

قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال

لیتوگرافی و چاپ: تندیس نقره‌ای

اسامی داوران این شماره:

سعید جانب‌اللهی، زهرا حبیبی، محسن حبیبی، ابراهیم حیدری، فاطمه دانش‌یزدی، منصور سیدسجادی، عادل فرهنگی، مجید لباف خانیکی، محمدحسن مجبعلی، محمدعلی مخلص، عبدالرحمان وهاب‌زاده.

- نقل مطالب مجله اثر با ذکر مأخذ آزاد است.

- نظر نویسندگان الزاماً نظر مجله نیست.

- این نشریه در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) نمایه می‌شود.

-
- ۳ ■ ارگ گلین گورتان
بهنام پدرام، مجید حقانی
- ۱۹ ■ پل دختر میانه؛ شرح تاریخ، اسناد و مرمت‌های انجام‌شده
مهدی رازانی، رامین محمدی سفیدخانی
- ۳۳ ■ آرامگاه‌های شهر جالق سراوان
سحر رستگارژاله، مجید کلانوری
- ۴۷ ■ نظام تقسیم آب و شبکه آب‌رسانی قنات محمدیه نایین
مهدی سلطانی محمدی، یوسف یوسفی، محمد بلوری بناب
- ۷۵ ■ کوخی کورتک، بنایی ناشناخته در مهاباد - سردشت، شمال غرب ایران
صلاح سلیمی، صلاح‌الدین ابراهیمی‌پور
- ۸۹ ■ پژوهشی در تاریخ و قدمت سنگاب تاریخی مسجد جامع عتیق شیراز
محمدعلی مخلصی
- ۹۹ ■ جست‌وجویی در چیستی بنای مدرسه ضیائییه یا زندان اسکندر یزد
مجتبی مهرعلی‌کردبچه، ذات‌الله نیکزاد
- ۱۱۳ ■ تازه‌های کتاب و مجله کتابخانه پژوهشگاه میراث فرهنگی
معصومه ازقندی، ستاره اسحق تیموری

پژوهشی در تاریخ و قدمت سنگاب تاریخی مسجد جامع عتیق شیراز

محمدعلی مخلصی

کارشناس خبره بازنشسته پژوهشکده زبان‌شناسی، متون و کتیبه‌ها
mokhlesi133@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۰/۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۶/۱۱/۲۰

چکیده

آب همیشه به مصداق آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (الانبیاء آیه ۳۰) مهم‌ترین عامل زندگی انسان‌ها و طبیعت است. به همین جهت پدیده سقایی و سقایت و عرضه آب خنک در مسیر راه‌های کاروانی و بافت‌های قدیمی شهرهای کویری و مساجد و بقاع متبرکه و حتی حمام‌ها در فرهنگ اسلامی ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. وقف آب و آب‌انبارها و برکه‌ها و یخچال‌ها و سنگاب‌هایی که آب شرب و گوارای مساجد و بقاع متبرکه را تأمین می‌کرده‌اند، از همین فرهنگ دینی و صبغه مذهبی مایه گرفته و با ارزش‌های اعتقادی شیعه پیوندی جاودانه دارد. موضوعاتی چون سقایت امام علی (ع) با آب کوثر، آب سلسبیل، آب زمزم، و به‌خصوص واقعه غم‌انگیز عطش اهل بیت (ع) در بیابان‌های داغ و تفتیده کربلا از جمله مضامینی هستند که در اشعار کتیبه‌های آب‌انبارها و سنگاب‌ها به آن توجه خاصی مبذول شده است. سنگاب یکی از عناصر منقول مهم در معماری ایران به‌خصوص در مساجد و بقاع متبرکه و گاه حمام‌هاست که در ریخت‌های گونه‌گون تجلی یافته است. علیرغم فراوانی سنگاب‌ها، تنوع فرم در آنها بسیار کم است و گونه‌های آن در شکل‌های مدور و مکعب مستطیل خلاصه می‌شود. در گونه‌های بررسی‌شده، سنگاب‌های مدور عموماً از یک جام بزرگ و یک شالی و پایه‌ای کوتاه تشکیل شده‌اند که نمونه‌های بسیاری از آن‌ها در مساجد و مدارس و بقاع متبرکه اصفهان دیده می‌شود. سنگاب‌های مکعب مستطیل نیز در تکایای گورستان تخت فولاد قابل مشاهده است که در کتاب *تخت فولاد یادمان تاریخی اصفهان* به آنها اشاره شده است. در مقاله حاضر گونه‌های متفاوت و ویژه از سنگاب معرفی شده است. سنگاب مسجد جامع عتیق در میان تمامی سنگاب‌ها از فرم خاص و استثنایی برخوردار است که علیرغم زیبایی و فرم منحصربه‌فردش، به سبب فرسایش و تخریب بیش از حد کتیبه‌هایش، مورد توجه محققان قرار نگرفته است به همین جهت کمبود منابع مکتوب در این زمینه کاملاً محسوس است. مقاله حاضر که بر اساس مطالعات میدانی صورت گرفته، ضرورت انجام بررسی و پژوهش در این مورد را تبیین می‌کند. در این مقاله با توجه به عبارات و کلمات قابل قرائت کتیبه سنگاب، در زمینه قدمت، بانی، کاربری، و تزئینات آن تحقیق شده است.

واژه‌های کلیدی

شیراز، مسجد جامع عتیق، سنگاب قدیمی، ابراهیم خان، قاجار.

به خصوص دوره اتابکان، آل اینجو، تیموری، صفویه، قاجاریه، و اوائل دوره پهلوی تعمیرات و تغییرات زیادی در آن انجام گرفته و الحاقات زیادی به آن افزوده شده است.

آنچه که مسجد جامع عتیق را از سایر بناها و مساجد دیگر ممتاز می‌کند، وجود بنای سنگی زیبایی به نام خدایخانه یا دارالمصحف است که در میان صحن ساخته شده است. از دیگر امتیازات این مسجد وجود ده‌ها کتیبه سنگی و کاشی با مضمون فرامین پادشاهان، امرا، حکمرانان، وقف‌نامه‌ها، تاریخ مرمت، و مضامین قرآنی و احادیث از دوره‌های مختلف است که زینت‌بخش سردرها، صحن، ایوان‌ها، شبستان‌ها، و محراب‌هاست.

یک سنگاب زیبا با شکلی خاص و استثنایی از دوره قاجار به غنای آثار هنری در این مسجد افزوده است. این سنگاب به دنبال مرمت‌های گسترده در این دوره ساخته شده و در مسجد نصب شده است.

موقعیت قبلی و فعلی سنگاب

در گذشته سردر ورودی غربی صحن از طریق دو اتاق تو در تو، سپس از بین جرزهای ۱۷ و ۱۸ ردیف آ در نقشه ویلبر به صحن راه پیدا می‌کرد. به گفته ویلبر سنگاب بزرگ مسجد در اتاق دوم قرار داشته است (ویلبر، ۱۳۸۷: ۳۵) (نقشه ۱).

توضیح این نکته ضروری است که هر دو اتاق مزبور از جرزهای غربی صحن جدیدتر هستند و تصویر ۱ (تصویر ۱۸ ویلبر) نشان می‌دهد که این اتاق دوم بین جرزهای ۱۷ و ۱۸ اضافه شده است. این عکس همچنین نشان می‌دهد که چگونه کنج نمای شمالی صحن به جبهه غربی صحن افزوده شده است (همان: ۳۵ و ۳۶) (تصویر ۱).

به نظر می‌رسد که این اتاق دوم بعد از مرمت‌های مسجد - در زمانی که بر ما معلوم نیست - به ضلع غربی صحن افزوده شد. و پس از احداث، سنگاب مزبور را در آن تعبیه کرده اند.

دیولافوا در سفرنامه خود با ارائه تصویر کوچکی از این سنگاب بدون ذکر تاریخ و بانی آن به موقعیت مکانی آن چنین اشاره می‌کند: «ملای راهنمای ما مرد بسیار خوبی بود و همه جای مسجد حتی زوایای تاریک را هم به ما نشان داد. در نزدیکی درب بزرگ خارجی، اتاق تاریکی را به ما نشان داد که در آن سنگابی از سنگ سماق وجود داشت. این سنگاب به شکل منشور بسیار قشنگی تراشیده شده و دارای دوازده سطح است و هر سطحی از سطح مجاور خود به وسیله ستون کوچکی جدا می‌شد و هر ستون هم در روی قاعده‌های که شکل گلدان بسیار ظریفی است، قرار دارد» (دیولافوا، ۱۳۶۱: ۴۳۴).

هنر در ایران دوره اسلامی با دین و مذهب درهم آمیخته است. هر جا که هنر نمود یافته، نه در چشم بلکه در قلب جای گرفته است [و آن] جایگاهی است که مذهب در آن نقش آفرینی کرده است. حضور کتیبه‌های شیعی در کاشی‌ها و گچبری‌ها و آجرکاری‌ها و هنر نشان دادن نقش و کتیبه بر سنگ را می‌توان در این راستا تحلیل و تبیین کرد.

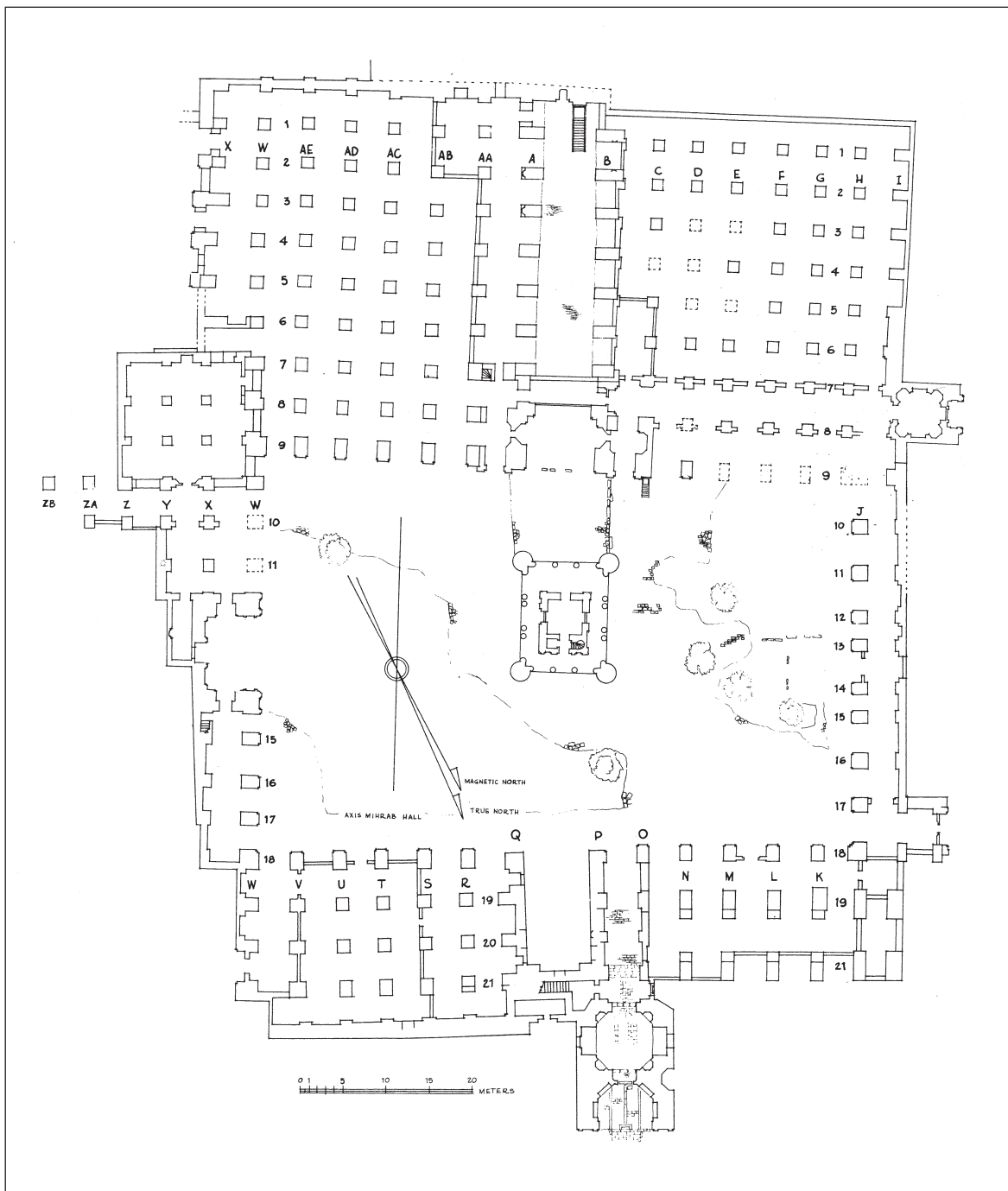
در دوران اسلامی به خصوص از قرون پنجم به بعد صنعت سنگ‌تراشی در ایران در حوزه ساخت سنگ محراب‌ها و سنگاب‌ها و حتی سنگ قبور تمرکز یافت که نمونه‌های زیبایی این آثار امروزه زینت‌بخش بسیاری از موزه‌هاست. قدیم‌ترین سنگاب دوره اسلامی، سنگاب بی‌نظیری از سنگ سیاه یکپارچه است که در سال ۵۹۷ق به دستور سلطان محمد خوارزمشاه و همت وزیرش محمد بن مسعود ساخته شده است و اکنون به عنوان یک شیء تاریخی و ارزشمند در موزه آستان قدس رضوی در معرض نمایش عمومی قرار دارد. هنر ساخت سنگاب به سبب گسترش و توسعه عقاید شیعی در دوره صفوی در پایتخت آن زمان (اصفهان) توسعه یافت و تعداد زیادی از سنگاب‌های این دوره هم اکنون در مساجد و مدارس و بقاع متبرکه توجه بینندگان را به خود جلب می‌کند.

هر چند نمادهای سقایت چون آب‌انبارها و سقاخانه‌ها و سنگاب‌ها کاربری خود را از دست داده و فقط به عنوان نمادی از فرهنگ و هنر و میراث مادی و معنوی مورد توجه قرار دارند، اما سقایت به سبب عرق مذهبی و به خصوص شیفتگی و ارتباط قلبی مردم با اسوه ایستادگی و مقاومت و تندیس مظلومیت امام حسین^(ع) و یاران مجاهد و فداکارش نه تنها کاهش نیافته بلکه به شیوه‌ای نو مورد توجه قرار گرفته است.

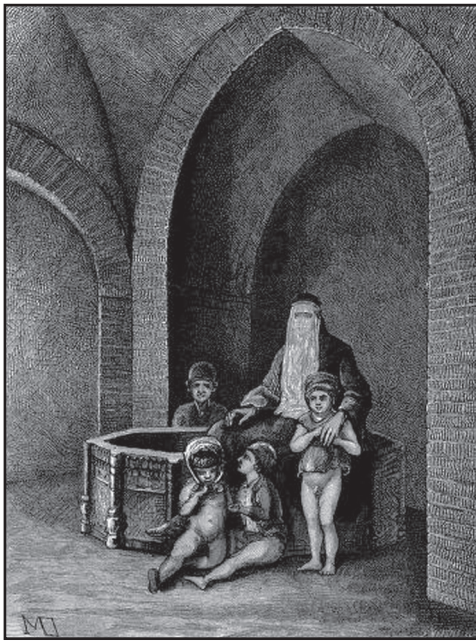
مسجد جامع عتیق شیراز

مسجد جامع عتیق یکی از کهن‌ترین بناهای دوره اسلامی شیراز است که آثاری از هنر و معماری را در بازه‌ای در حدود ۱۲ قرن در خود جای داده است. این مسجد در منتهی‌الیه محله بازار مرغ و در نزدیکی محل اتصال دو محله اسحق - بیگ و لب آب و به فاصله کوتاه از صحن و بقعه شاه چراغ و امامزاده سیدمیرمحمد قرار دارد.

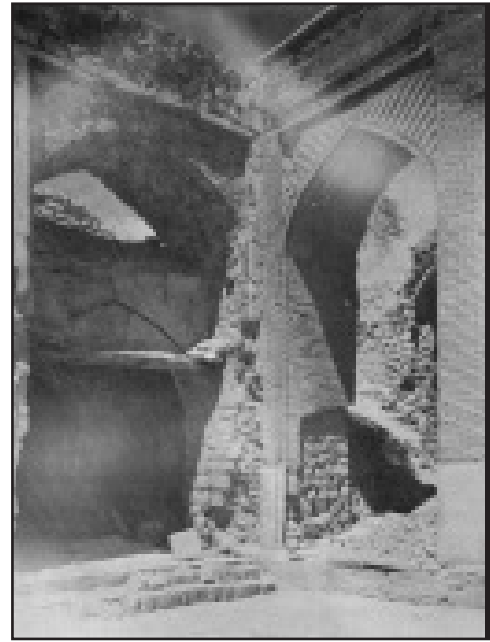
هرچند احداث این مسجد بر اساس متون تاریخی در دوره صفاریان صورت پذیرفته اما به نظر می‌رسد که هسته اولیه آن به دوره حکومت عمر بن عبدالعزیز تعلق داشته باشد. این مسجد در طول زمان حیاتش بر اثر زلزله‌های مکرر ویران شده است. اما به همت مردان بزرگ در زمان‌های مختلف

نقشه ۱. موقعیت اتاق دوم، محل استقرار سنگاب در مسجد عتیق (مأخذ: ویلبر، ۱۳۸۷).

تصویر ۲. تصویر سنگاب در اتاق دوم (مأخذ: دیولافوا، ۱۳۶۱).

تصویر ۱. اتاق دوم محل استقرار سنگاب (مأخذ: ویلبر، ۱۳۸۷)

تزئینات سنگاب

هرچند جنس سنگاب مسجد جامع عتیق چون سنگ‌های مرمر ظریف و یکدست نیست و تخلخل نیز در آن دیده می‌شود، اما هنرمندی سنگ‌تراشان دوره قاجاری یکی از نمونه‌های زیبا و استثنایی هنر سنگ‌تراشی را با خلق این سنگاب پدید آورده است. این هنرمندان جدا از مهارتی که در تراشیدن و خالی کردن یک قطعه سنگ عظیم به کار برده‌اند، در کتیبه‌نگاری، حک و نقر نقوش زیبایی هندسی، مقرنس-سازی، طراحی، و حکاکی، انواع برگ و اسلیمی و ختایی را با چیره‌دستی فراوان در هم آمیخته مجموعه زیبایی خلق کرده‌اند که مورد و موضوع تحسین اهل هنر است.

ظرافت و نفاست حروف و نقوش در این سنگاب از آن جا اهمیت پیدا می‌کند که تعدادی از عناصر تزئینی چون کتیبه، مقرنس، طرح‌های تزئینی، و ستون‌های تزئینی در یک سطح محدود و کوچک جمع شده و یک سطح تزئینی با مشخصه استثنایی ایجاد کرده است که در هیچ یک از سنگاب‌های ایران دیده نشده است.

در طراحی تزئینات این سنگاب آرایه‌های عناصر معماری-ای که در گوشه و کنار مسجد جامع عتیق کاربرد داشته، الگو و مورد اقتباس قرار گرفته است. شکل و فرم ستون‌های دوازده‌گانه سنگاب، مقتبس از ستون‌های حجاری شده کنار سردر ورودی شمالی و ستون موجود در انبار مسجد عتیق است که محل اصلی ستون اخیر مشخص نیست. نقوش اسلیمی و طرح‌های زمینه دوازده ضلع سنگاب نیز از تزئینات

دکتر حسن خوب‌نظر در مورد این سنگاب می‌نویسد: «در دالان‌های مسجد سنگاب‌های پر آب قرار داشته که از آن‌ها یکی باقی مانده و در موزه پارس نگهداری می‌شود. این سنگاب دوازده‌ضلعی است و اطراف آن با نقش و نگار و آیات قرآنی مزین شده است. متأسفانه این نقوش و آیات قرآنی بر اثر گذشت زمان و فرسایش بر اثر آب به قدری صدمه دیده‌اند که قابل تشخیص نمی‌باشند» (خوب‌نظر، ۱۳۸۰ : ۹۹).

این سنگاب قبل از سال ۱۳۱۴ ش. پس از تخریب گسترده مسجد جامع عتیق به موزه پارس انتقال یافت و در صحن موزه در جلوی در ورودی نصب شد (تصویر ۳).

مشخصات سنگاب

سنگاب منحصربه‌فرد و استثنایی مسجد جامع عتیق از جنس سنگ سماق است. طرح این سنگاب دوازده‌ضلعی منظمی به قطر ۱/۳۶ متر و به ارتفاع ۷۰ سانتی‌متر است و بر خلاف سنگاب‌های دیگر فاقد شالی و پایه است. فضای داخل سنگاب به صورت دایره است که شیارهای عمودی در نیمی از بدنه داخلی آن اجرا شده است. در زوایای بیرونی سنگاب ستون‌های کوچکی حجاری شده که بر پایه گلدانی-شکل استوار شده‌اند. طرح‌های تزئینی این ستون‌ها مختلف است و عموماً از طرح‌های دوره زندیه و قاجاریه اقتباس شده‌اند. پیشانی هر ضلع سنگاب با دو ردیف مقرنس ساده آرایش یافته و زیر آن در یک قاب مستطیلی یک مصرع از کتیبه به خط نسخ حجاری شده است.

تصویر ۳. نمای عمومی سنگاب در جلوی ورودی موزه پارس
(عکس از: نویسنده).

درون قوس‌های سنگی بالای ستون‌های دوقلوی خدایخانه انتخاب شده و با کمی اختلاف در بدنه دوازده ضلع سنگاب جای گرفته است (تصویر ۴).

کتیبه سنگاب

سنگاب دارای کتیبه‌ای شامل شش بیت از شاعری گمنام به خط نسخ است که هر مصرع آن در یک قاب مستطیلی ظریف در هر ضلع جای گرفته است. خط و تقسیماتی که در هر ضلع جهت کتیبه‌نگاری و تزئینات آن به وجود آورده اند، جلوه‌ای خاص به سنگاب بخشیده است (تصویر ۵ تا ۱۰).

مرور زمان و استقرار سنگاب در فضایی نامناسب به مدت بیش از هشتاد سال، موجب تخریب و فرسایش شدید کتیبه و نقوش این سنگاب شده است، به طوری که علینقی بهروزی قرائت آن را تقریباً ناممکن خوانده می‌نویسد: «در اطراف این سنگاب نقش و نگار بوده و دورتادور آن اشعار و آیات قرآنی نوشته شده است ولی در اثر مرور زمان و تأثیر آب تشخیص نقوش و خواندن خطوط ممکن نیست» (بهروزی، ۱۳۴۹: ۳). متن کتیبه علی‌رغم ساییدگی فراوان و فرسایش خطوط، عبارات و کلمات قابل قرائت دارد که متأسفانه دربردارنده هیچ‌گونه اطلاعات روشنی در مورد بانی و تاریخ ساخت سنگاب نیست. از سوی دیگر برخی خطاهای کتابت نیز در این کتیبه به چشم می‌خورد که مستقیماً متوجه کاتب نیست بلکه حجار در یکی دو کلمه تصرفاتی غیر عامدانه

تصویر ۴. بخشی از تزئینات یکی از اضلاع سنگاب (عکس از: نویسنده).

اعمال کرده است. اما وجود همین کلمات و عبارات مختلف هرچند ناواضح و ناروشن توانسته در این مقاله راه‌گشای تعیین قدمت و تاریخ و نام بانی و حتی عملکرد آن شود و در حقیقت با همین چند واژه می‌توان به سئوالات متعدد محققان پاسخ داد. متن کتیبه این است:

و ز صفا با چشمه خورشید تابان ... توان
 کوثر عالی مکان
 حاکم سلطان نشان
 صاحب اقبال و عز و دولت ابراهیم‌خان
 غیر پاکان را روا نبود که باشد ره در آن
 گرداب

هست زآیاتی که
 شد تمام این حوض ... بحکم عالی همتی
 آفتاب برج داور گردون وقار
 آنکه از ملک سلیمان زیب و زینت یافته
 بهر این پاکی بنا ... چون اتمام یافت
 تا بود خورشید فلک

تصویر ۵ تا ۱۰. بخشی از کتیبه سنگاب (عکس‌ها از: نویسنده).

مضمون اشعار کتیبه سنگاب، خلاف دیگر سنگاب‌ها که به مضامینی چون لب عطشان امام حسین و اهل البیت و همچنین شهدای کربلا اشاره دارند، سه موضوع زیر است:

- تشبیه سنگاب و آب آن به چشمه صفا، آیات پاک، و آب کوثر؛

- مکان استقرار اولیه سنگاب به مکانی عالی که ناپاکی را در آن راهی نیست؛

- ذکر نام بانی سنگاب ابراهیم‌خان که صاحب عز و اقبال دولت است و نشان از سلطان و پادشاه دارد.

در ذیل مختصراً به موارد فوق پرداخته و راجع به تاریخ و نام بانی سنگاب به طور مفصل بحث خواهیم کرد:

کاربری سنگاب بر اساس متن کتیبه

علینقی بهروزی در مورد کاربری این سنگاب می‌نویسد: «در دالان‌های آن سنگاب‌هایی بوده که همیشه پرآب بوده و هرکسی که وارد مسجد می‌شده ابتدا کفش خود را بیرون می‌آورده و سپس وضو می‌گرفته و با پای برهنه وارد مسجد می‌شده است. یکی از سنگاب‌ها که باقی مانده بود چند سال پیش به موزه پارس انتقال داده شد» (بهروزی، ۱۳۴۰: ۲۶).

بر خلاف گفته بهروزی که سنگاب را محل شست‌وشوی پا و یا وضو گرفتن می‌داند، وجود واژه کوثر در کتیبه و تشبیه آب سنگاب به آب کوثر دقیقاً به کاربری سنگاب اشارت دارد. زیرا آب کوثر صرفاً آب گوارای شرب است که به سقایت امام علی ابن ابیطالب^(ع) لبان خشک و عطشان مؤمنین را در روز

قیامت سیراب می‌سازد.

محل قبلی استقرار سنگاب

سامی معتقد است که احتمالاً این سنگاب از یک بنای قدیمی به مسجد آورده شده است (سامی، ۱۳۴۷: ۵۰۲). اما مصرع «غیرپاکان را روا نبود که باشد ره در آن» این نظریه را رد کرده و صراحتاً به این نکته اشاره دارد که این سنگاب متعلق به یک مکان مقدس است که ناپاکی را در آن راهی نیست که در حقیقت اشاره به مسجد و همین مسجد عتیق است.

قدمت و نام بانی سنگاب

تا کنون هیچ محقق و پژوهشگری در مورد قدمت و نام بانی سنگاب ذکر کرده میان نیاورده است. از مهم‌ترین اطلاعاتی که می‌توان از فحوای اشعار مندرج در کتیبه به دست آورد، نام بانی سنگاب و تاریخ ساخت آن است.

بدون تردید تزئینات سنگاب به خصوص آرایه‌های ستون‌های دوازده‌گانه آن نشان از حضور هنر دوره زندیه و قاجار در آن دارد. بنابراین نام ابراهیم‌خان را نیز در این دوره-ها باید جست؛ به خصوص فردی با این نام که با مسجد عتیق پیوندی عمیق داشته باشد. فتحعلی‌خان صبا در قصیده‌های مطول، ابراهیم‌خان نامی را با عنوان بانی مرمت مسجد جامع عتیق ستوده است. متن قصیده به این شرح است.

در مدح حاج ابراهیم‌خان و تعمیر بنای مسجد جامع شیراز (صبا، ۱۳۴۱: ۳۰-۳۱).

آفتاب قدر و شان پیرایه مدح و ثنا
قبله قدر و جلالت کعبه عز و علا
مهر و مه خاک درش را هر صباح و هر مسا
روی کالبدر الدجی و رأی کالشمس الضحی
بامدادان بر تن این دراعه کحلی^(۲۳) قبا
شامگاهان سر کشد در جیب این نیلی و طا
مهر و کینش در میانه دایه خوف و رجا
یکتن از کارآگاهان آستان او قضا
فرق کیوان را کلاه و دوش گردون را ردا
ملک از وی در بهی و ملت از وی در بها
باشد او را روز و شب در آستین دست سخا
چون مه از خورشید گیرد نور خورشیداز سها
رأی او هرگز نبوده‌ست از نکوکاری جدا

آسمان عقل و دین سرمایه عز و علا
حاجی ابراهیم فخر دودمان بوالبشر
آن خداوندی که بوسند از تفاخر بنده‌وار
آن سرافرازی که دارد در سپهر صدر و قدر
شهریاری کآسمان از رشک جاه او کند
کامکاری کآفتاب از شرم رای روشنش
لطف و قهرش در زمانه مایه سود و زیان
یک کس از فرمانبران بارگاه او قدر
چتر گردون پایه او از همایون سایه گشت
درگه او ملک را کھف‌ست و ملت را کنف
ساید او را سال و مه بر آستان روی ملوک
گر سها از آفتاب رای او گیرد فروغ
دست او هرگز نبوده‌ست از گهربازی بری

دست او هرگز نبوده‌ست از گهربازی بری
همچو موجود از وجود و همچو گردون از علو
با غریبان لطف او همواره بی بوک و مگر
طبع گوهرزای او وقت سخا دور از امید
هر کجا رایش مهندس گشت معمار سپهر
عالم از معماری جودش بسی معمور گشت
اندر آن فرخ‌زمین کافشاند دهقان سپهر
مسجد جامع که گشت از سیر این دهر کهن
نه در آن بامی که بومی را تواند شد وطن
گشت یک جا با زمین از حادثات آسمان
دید چون معمار لطف آن خداوندش چنین
کز فضای ساحت آن تنگدل آمد زمین
بارک الله معبدی چون چرخ مینا در صفت
باد آن چون ریح‌رحمان مشکبوی و مشکبار
با فروغ شمسۀ آن طلعت خورشید تار
از حریم آن حرم را مستفاد آمد شکوه
الغرض چون دید پیر عقل از بخت جوان
با صبا گفتا پی تاریخ تعمیرش چنین

رای او هرگز نبوده‌ست از نکوکاری جدا
همچو موصوف از صفات و همچو خورشید از ضیا
با فقیران جود او پیوسته بی چون و چرا
رای ملک‌آرای او گاه کرم دور از ریا
رشته بهر استوا دادش ز خط استوا
خاصه شیراز آن همایون خطۀ عشرت‌سرا
شب به روی خاک پاکش دانۀ مهر و وفا
از کف بنیان آن دامان آبادی رها
نه در آن جایی که موری را تواند گشت جا
سقف ایوانش که بر ایوان کیوان زد قفا
کرد معمورش چنان از یاری لطف خدا
وز سمو منظر آن شرمسار آمد سما
لوحش الله مسجدی چون باغ مینو در صفا
آب او چون آب حیوان روحبخش و جانفزا
با علو درگه او قامت گردون دو تا
از فضای آن ارم را مستعار آمد فضا
زیور آبادی از بانی در آن فرخ بنا
کرد ابراهیم ثانی کعبۀ دوم بنا

۱۲۴۴

۱۲۴۰ق که در تهران درگذشت به حکومت کرمان باقی بود
(احمدی کرمانی، ۱۳۵۴: ۵۰). بنابراین این حاج ابراهیم‌خان
حاکم کرمان و متوفی به سال ۱۲۴۰ق نیز نقشی در تعمیر
مسجد جامع عتیق نداشته است.

۳. سومین نفر، حاج میرزا ابراهیم‌خان شریفی کلانتر شیرازی
فرزند میرزا محمدعلی کدخداباشی است. میرزا محمدعلی در
زمان سلاطین کدخداباشی [هاشمیه] پنج محله نعمتی‌خانه
شیراز که نیمه کلانتری بود و محل وثوق جناب میرزا محمد
کلانتر گشته و در حل و عقد امورات کلانتری مداخلتی
می‌نمود. و کارهای پنج محله نعمتی‌خانه در کف کفایت او
بود و در حدود سال ۱۲۰۱ق وفات یافت. در سال ۱۲۱۶ق
که اعمال دیوانی و فرمانروایی را از سلسله جلیله هاشمیه
بازگرفتند، منصب کلانتر شیراز را به میرزا ابراهیم‌خان
واگذاشتند و تا سال ۱۲۲۶ق بی‌منازعه به لوازم امور کلانتری
پرداخت و چون از منصب کلانتری معزول گردید، از کارهای
دیوانی اعراض نموده در خانه عافیت بنشست و در سال
۱۲۴۶ق وفات یافت (حسینی فسائی، ۱۳۶۷ق: ۲: ۱۰۲۷).

با توجه به ماده تاریخ قصیده و سال وفات «ابراهیم‌خان»‌های
مذکور، تردیدی باقی نمی‌ماند که مرمت مسجد جامع عتیق
از کارهای بزرگ و خیر حاج میرزا ابراهیم‌خان شریفی کلانتر

در قصیده فتحعلی‌خان صبا نیز به صراحت در مورد
شخصیت حاج ابراهیم‌خان بانی مرمت مسجد جامع عتیق،
اشاره‌ای نشده اما در متون تاریخی شیراز دوره زندیه و قاجار
از سه حاج ابراهیم‌خان که کلانتر فارس بوده اند یاد شده
است:

۱. حاج ابراهیم‌خان کلانتر از رجال بزرگ دوره زندیه و
قاجاریه فرزند حاج هاشم واحد‌العین کدخداباشی محلات
حیدری‌خانه شیراز بود. وی در زمان آقا محمدخان لقب
خانسی و عنوان بیگلربیگی فارس گرفت و در سال ۱۲۰۹ق
با عنوان اعتمادالدوله به صدراعظمی برگزیده شد. این سمت
در دوره فتحلی‌شاه قاجار نیز ادامه یافت، لیکن بر اثر سعایت
دشمنان در سال ۱۲۱۵ق خود و فرزندانش به دستور شاه
قاجار به قتل رسیدند. بنابراین این فرد نمی‌تواند عامل و بانی
مرمت مسجد جامع عتیق در سال ۱۲۴۴ق باشد.

۲. حاج ابراهیم‌خان ملقب به ظهیرالدوله پسر مهدی‌قلی‌خان
قویونلو است که بعدها مادرش به زوجیت فتحعلی‌شاه درآمد
و خود وی فرزند خوانده شاه قاجار شد. حاج ابراهیم‌خان
ظهیرالدوله در سال ۱۲۱۳ق از طرف فتحعلی‌شاه به حراست
راه‌های فارس و اصفهان مأمور شد. وی در سال ۱۲۱۸ق
به حکومت کرمان منصوب شد و تا پایان عمرش در سال

شیرازی است و از آنجا که این اقدام در هنگام خانه‌نشینی وی انجام گرفته فتحعلی‌خان صبا به سمت‌های گذشته وی اشاره‌ای نکرده و فقط به ذکر نام او و یا جلالت قدرش اکتفا کرده است. از متن قصیده چنین برمی‌آید که مرمت‌های اصولی و مهمی توسط حاج میرزا ابراهیم‌خان شریفی در بنای مسجد صورت گرفته است. هر چند از عناصری که در مسجد جامع مورد تعمیر قرار گرفته اند اطلاعی در دست نیست، لیکن به نظر می‌رسد مسجدی که در زلزله‌های متعدد از حیز انتفاع افتاده بود به دست او به مسجدی معمور و آباد مبدل شده است.

بدون تردید بانی ساخت سنگاب نیز همین حاج میرزا ابراهیم‌خان شریفی است که دستور ساخت سنگاب را در قبل از سال ۱۲۲۶ق یعنی زمانی که در مصدر کلانتری فارس بوده صادر کرده است. متن این بیت که ابراهیم‌خان را «صاحب اقبال و عز و حاکم سلطان‌نشان» معرفی کرده، اشاره به همین زمان دارد. هر چند او بعد از عزل از کارهای دیوانی اعراض کرده، اما همت بلندش او را بر آن داشته که بعد از زلزله ۱۲۳۹ق و ۱۲۴۰ق به مرمت مسجد ویرانه عتیق بپردازد که این کار از سال ۱۲۴۰ق شروع شده و در ۱۲۴۴ق به پایان رسیده است.

نتیجه‌گیری

سنگابی که قبل از سال ۱۳۱۴ش از مسجد جامع عتیق شیراز به موزه پارس انتقال یافت، بیش از ۸۰ سال وضع نامناسبی را تحمل کرد که نتیجه آن افزایش فرسایش و تخریب یکی از زیباترین سنگاب‌های ایران بود و داده‌هایی که می‌توانست به مشخص کردن تاریخ ساخت آن کمک کند، به سبب این فرسایش شدید از میان رفت و تاریخچه اثر در پرده ابهام باقی ماند. به طوری که محققان شیرازی چون بهروزی و سامی و خوب‌نظر کتیبه‌های فارسی آن را غیر قابل قرائت توصیف کرده اند.

به رغم سایش زیاد کتیبه‌های سنگاب، ابیات و مصرع‌ها و کلماتی از آن قابل قرائت است که هر کدام آگاهی‌هایی از بانی و قدمت آن به طور غیر مستقیم به دست می‌دهد. همین کلمات و عبارات هر چند ناواضح و ناروشن توانسته به سئوالات متعددی پاسخ دهد و به تعیین قدمت تقریبی و روشن شدن نام بانی آن کمک کند.

حاج میرزا ابراهیم‌خان شریفی بانی ساخت سنگاب در دوره سلطنت فتحعلی‌شاه از سال ۱۲۱۶ تا ۱۲۲۶ق کلانتر کل فارس بود و ساخت سنگاب در همین زمان صورت گرفته است. وی بعد از عزل از کارهای دیوانی اعراض کرده، اما همت بلندش وی را بر آن داشته که بعد از زلزله ۱۳۳۸ق به مرمت مسجد ویرانه عتیق بپردازد.

پی‌نوشت‌ها

۱. سنگاب ظرف بسیار بزرگ که تواند چند خروار آب گیرد. از یک پاره سنگ تراشیده که در مسجدها برای آشامیدن و یا وضو دارند. به سنگاب‌ها دوست‌کامی نیز گفته می‌شود. دهخدا در مورد دوست‌کامی می‌نویسد: از یک پاره سنگ تراشیده در مساجد و تکایا نهند برای آب خوردن و یا وضو ساختن (لغتنامه دهخدا، ذیل «سنگاب»).

۲. در اکتبر ۱۸۲۵م (۱۲۴۰ق) زمین‌لرزه نیرومندی شماری از ساختمان‌ها را در شیراز ویران کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳ج: ۵۴۰). اعتمادالسلطنه در *منتظم ناصری و مرآت البلدان* به دو زمین‌لرزه نیرومند در شیراز در ۲۷ ذیحجه ۱۲۳۶ق و صفر ۱۲۳۷ق اشاره کرده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳ج: ۳: ۱۲۱) و (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳ج: ۱: ۵۴۰). اما فریزر در گزارش‌های خود در سپتامبر و اکتبر ۱۸۲۱م در شیراز، به جز اثرات همه‌گیر وبا در شیراز از هیچ رویداد غیر عادی دیگری یاد نمی‌کند. بنابراین به نظر می‌رسد که منظور این زلزله‌ها، زلزله سال ۱۲۳۹ق و ۱۲۴۰ق باشد که به آن پرداختیم. به هر حال زلزله‌های ویرانگری که به آن اشاره شد، مسجد جامع عتیق را به حال و روزی انداخت که فتحعلی‌خان صبا در قصیده خود آن را ویرانه‌ای توصیف می‌کند که نه بامی جهت توطن بوم داشته و نه جایی که موری بتواند لانه کند. وی این خرابی را حاصل حوادث آسمانی می‌داند. (صبا: ۱۳۴۱: ۳۰ - ۳۱).

منابع

- احمدی کرمانی، شیخ یحیی. (۱۳۵۴). *فرماندهان کرمان*. به صحیح و تحشیه محمدابراهیم باستانی پاریزی. ج ۲. انتشارات کتابفروشی دانش.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۶۳). *مرآت البلدان*. به کوشش دکتر عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بهروزی، علینقی. (۱۳۴۰). *جامع عتیق شیراز یا قدیمی‌ترین مسجد فارس*. نشریه شماره ۱۴، کانون دانش پارس، شیراز.
- بهروزی، علینقی. (۱۳۴۹). *تاریخچه ساختمان و شرح آثار تاریخی و هنری مسجد جامع عتیق شیراز*. شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر فارس.
- حسینی فسائی، میرزا محمدحسن. (۱۳۶۷). *فارسانه ناصری*. جلد ۲. به تصحیح دکتر منصور رستگار فسائی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- خوب‌نظر، حسن. (۱۳۸۰). *تاریخ شیراز از آغاز تا ابتدای سلطنت کریمخان زند*. به کوشش جعفر مؤید شیرازی. تهران: انتشارات سخن.
- دیولافوا، ژان. (۱۳۶۱). *سفرنامه مادام دیولافوا (ایران، کلده و شوش)*. ترجمه فره‌وشی. ج ۲. تهران: انتشارات کتابفروشی خیام.
- سامی علی. (۱۳۴۷). *شیراز دیار سعدی و حافظ*. شیراز: چاپخانه

موسوی.

- صبا، فتحعلی خان. (۱۳۴۱). دیوان ملک الشعراء فتحعلی خان صبا. به کوشش محمدعلی نجاتی. تهران: شرکت نسبی حاج محمدحسن اقبال شرکاء.

- فقیه میرزایی، گیلان و محمدعلی مخلصی و زهرا حبیبی. (۱۳۸۴). تخت فولاد یادمان تاریخی اصفهان. ج ۱. تهران:

سازمان میراث فرهنگی.

- مخلصی، محمدعلی. مسجد جامع عتیق شیراز (با تأکید بر کتیبه‌ها) (منتشر نشده).

- ویلبر دونالد. (۱۳۸۷). مسجد جامع عتیق. ترجمه افرا بانک. تهران: فرهنگستان هنر.

Research into the History and Age of the Historic Font in the Atigh Jame' Mosque of Shiraz

Mohammadali Mokhlesi

Retired expert form the linguistics, texts and inscriptions research centre

Abstract:

Water is the most important factor for the life of mankind and the nature, as shown in this verse of holy Qur'an "وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ" (الانبياء آية ٣٠). As a result, the phenomenon of water bearing, and providing cold water to the travelling caravans on their route and old city districts of the desert cities in Iran and mosques, holy places and even bath houses have a special place in the Islamic culture of Iran. The donation of water, cisterns of drinking water, ponds, glaciers and fonts that provided the drinking water to the mosques and holy shrines have their roots in this religious culture and faith and have an eternal bond with the Shi'ite beliefs. Subjects such as Imam Ali being the water bearer, or water of Kawthar, water of Salsabil, water of Zamzam, and especially the tragic event of the Ahl-Al-Bayt's thirst in the hot and dry deserts of Karbala are the concept which have been especially used for the poems inscribed on the cisterns and fonts. The font is one of the important transportable elements in the Iranian architecture especially in mosques, holy shrines and sometimes bath houses which is manifested in various forms. While fonts are many, there is not much variety in their shape, which are round and rectangular. In the examined specimens, the round fonts normally consist of a large chalice, a shali and a short stump. Many of these can be seen in Isfahan mosques, holy shrines and schools. The rectangular fonts can be seen in the Takht-e Foolad cemetery takiyahs and have been pointed out in the book titled "Takht-e Foolad, A Historic Isfahan Memorial". This article presents different and special types of fonts. The Atigh Jame' Mosque has an exceptional form compared to all other fonts. Despite the beauty and uniqueness of this font, this font has not been examined by the researchers because of the high level of damage and erosion of its inscription. The font that was moved from the Atigh Jame' Mosque of Shiraz to the pars museum in 1935, went through a difficult time for 80 years which resulted in an increase in erosion and damage to one of the most beautiful fonts in Iran and data that could help in identifying the date it was built was lost because of

One of the inscriptions on the font of Atigh Jame' Mosque of Shiraz

this severe damage and the history of this effect was lost in ambiguity. So much so that the researchers from Shiraz like Behrouzi, Sami and Khoubnazar have described the Farsi inscriptions as unreadable. Despite the high erosion of the font inscriptions, there are some couplets and words that can still be read, each of which giving some indirect indication of its history and patron. Although unclear, these words and phrases have answered many questions and help in finding the age and the name of the patron of this work. Haj Mirza Ibrahim Khan-e Sharifi was the person who commissioned the font during the reign of Fath-Ali Shah, he was the official representative of the Fars province from 1801 to 1811 and the font was built during this time. Once he was removed from his post he did not partake in administration work but he repaired the Atigh mosque which was damaged during the earthquake of 1823.

Keywords: Shiraz, Atigh Jame' Mosque, historic font, Ibrahim Khan, Qajar era

ATHAR

SCIENTIFIC, TECHNICAL and ART QUARTERLY

SCIENTIFIC, TECHNICAL & QUARTERLY

No. 78,

Autumn 2017

Abstracts

- **Gürtān Earthen Citadel** 3
Behnam Pedram, Majid Haghani
- **Pol-e-Dokhtar in Mīyāneh, History, Documents and Restorations** 4
Mahdi Razani, Ramin Mohammadi Sefidkhani
- **Cemeteries of Town of Jalgh, Sarāvān** 5
Sahar Rastgar Zhaleh, Majid Kalānouri
- **Water Distribution System and Na'een Mohammadiyah Qanat Irrigation Network** 6
Mahdi Soltani Mohammadi, Yousef Yousefi, Mohammad Bolouri Bonab
- **Kūkhī Kūrtak, an Unknown Building at Mahābād-Sardasht Road** 7
Northwest of Iran
Salāh Salimi, Salāh al-Din Ebrahimipour
- **Research into the History and age of the Historic Font in the Atigh Jame' Mosque of Shiraz** 8
Mohammadali Mokhlesi
- **A Search into What the Zia'iyeh School or the Eskandar Prison in Yazd Actually Is** 9
Mojtaba Mehrali Kordbacheh, Zatollah Nikzad

In the Name of God

ATHAR

SCIENTIFIC, & TECHNICAL and ART QUARTERLY

No. **78**,
Autumn 2017

ISSN: 1024-2647

EISSN: 22-35-41

Owned by: The Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT)

Managing Editor: Jalil Golshan

Editor-in-Chief: Mahnaz Ashrafi

Editorial Board:

Seyed Mohsen Habibi (Ph.D), Farhad Tehrani (Ph.D), Seyed Hosein Bahreini (Ph.D), Mohammad Rahim Sarraf (Ph.D), Mehrdad Ghayomi Bidhendi (Ph.D), Hamideh Choobak (Ph.D), Mahnaz Ashrafi (Ph.D), Ali Zamani Fard (Ph.D)

Executive Director: Mohammad Ali Mokhlesi

Deputy Editor-in-Chief: Zatollah Nikzad

Editor: Abdollah Moazenzadeh Kolour

Translation into English: Shervin Moazami Goudarzi

Type and Layout: Nourbakhsh

Circulation: 1000 Editions

Secretariat: No. 2, Prof. Rolin St., 30tir st. Imam Khomeini St.

P.O. Box: 1136913431

Website: Journal.richt.ir/athar

E-mail: atharmiras@gmail.com

Price: 120000 Rials

Reviewer of the Articles:

This Issue:

Saeid Janebollahi, Zahra Habibi, Mohsen Habibi, Ebrahim Heidari, Fatemeh Danesh Yazdi, Mansour Seyed sajjadi, Adel Farhangi, Majid Labbaf Khaniki, Mohammad Hassan Mohebbi, Mohammad Ali Mokhlesi, Abdolrahman Vahabzadeh

- Quotations from the contents of *Athar* are allowed under the condition that faithful reference to the article and the journal accompanies each.

- Contents of the articles shall not, necessarily, be regarded the *Athar* board's ideas.